

Сучасний стан наукового дослідження проблеми державних переворотів

Теоретичне підґрунтя наукового дослідження проблеми державних переворотів становлять праці філософів науковців, в тому числі й вітчизняних, які створюють концептуальні основи для подальшого втілення у політичній практиці. Зокрема, досліджено особливості суджень та положень мислителів і філософів стосовно проблеми державного перевороту з часів Стародавнього світу до сьогодення. Радянською науковою думкою вказана проблема взагалі не досліджується, оскільки загальна спрямованість теоретичних пошуків цього періоду стосується моделювання ідеального суспільства, в якому не повинно бути конфліктів.

Незважаючи на наявність значної кількості робіт, присвячених подіям, пов'язаним із боротьбою, сучасний стан розробки проблеми державного перевороту вимагає створення спеціального політологічного дослідження, в якому було б здійснено цілісний аналіз державного перевороту як форми політичної боротьби.

Ключові слова: державний переворот, військовий переворот, палацовий переворот, політичний конфлікт, політичне насилля.

Теоретическим основанием научного исследования проблемы государственных переворотов являются труды философов, ученых, в том числе и отечественных, которые создают концептуальное основание для дальнейшего воплощения в политической практике. В частности, исследованы особенности суждений и положений мыслителей и философов относительно проблемы государственного переворота со времен Древнего мира до современности. Советской научной мыслью указанная проблема вообще не исследуется, так как

общая направленность теоретических поисков этого периода касается моделирования идеального общества, в котором не должно быть конфликтов.

Невзирая на наличие значительного количества работ, посвященных событиям, связанным с борьбой, современное состояние разработки проблемы государственного переворота требует создания специального политологического исследования, в котором был бы осуществлен целостный анализ государственного переворота как формы политической борьбы.

Ключевые слова: государственный переворот, военный переворот, дворцовый переворот, политический конфликт, политическое насилие.

The theoretical bases of scientific research of the problems of coups are works of philosopher scientists, including natives, who create conceptual basis for the further implementation of the political practice. Particular we have already investigated the features of judgments and provisions of thinkers and philosophers relating to the problem of coups since the days of the ancient world to the present time. The problem was not investigated by the soviet scientists because of overall thrust of this period theoretical research that was directed towards the modeling of ideal society in which there should be no conflicts.

Despite the presence of a significant number of works devoted to the events associated with the struggle, the current state of development of the problems of coups requires a special political science research, which would have made a complete analysis of the coup as a form of political struggle.

Key words: coup, military coup, palace coup, political conflict, political violence.

УДК 321.01:[32:001.891]

Меженська О.В.,
аспірант кафедри політичних наук
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Сьогодні можна констатувати неабияке зростання наукового інтересу до проблеми політичної боротьби, вивчення різних її аспектів. Суттєво важливим є те, що дослідники, вивчаючи процес політичної боротьби, предметом дослідження обирають різні її форми та технології, такі як політичне насилля та політичний терор, політичний конфлікт, революції, в тому числі і кольорові революції, тощо. Однак, незважаючи на значний масив літератури, спектр питань якої співвідноситься зі зміною, захопленням влади в державі, лише незначна частина дослідників приділяє увагу саме феномену державного перевороту. Її оціночний характер досить об'ємний та неоднозначний як у підходах, так і у висновках. Вказана взаємозумовленість не має чіткої сформульованості на рівні науки, про що свідчить відсутність систематизованих робіт, які б досліджували проблему державного перевороту як політичного явища, політичної події та складової політичного процесу, який приводить до політичних змін у суспільстві. Українська політологія потребує власного концептуального, історико-політичного і

порівняльного осмислення феномена державного перевороту в політичній боротьбі, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в аналітичному огляді надбань філософської науки та наукових робіт з проблематики політичної боротьби, конфліктів, політичного насилля та надбань історичної науки, які стосуються проблеми державного перевороту. Отже, зупинимось на огляді сучасних вітчизняних наукових досліджень феномена державних переворотів, які реалізуються у таких напрямках: вивчення різних аспектів проблеми боротьби за владу у філософії; визначення місця державного перевороту у дослідженнях політичної боротьби, політичного насилля та політичного конфлікту; аналіз робіт історичного спрямування, де розглядається проблема окремих державних переворотів на підставі архівних та фактографічних матеріалів; аналіз наукових робіт зарубіжних дослідників, які переймалися вивченням проблеми державного перевороту в історії певних країн та у політичних процесах суспільства.

Наукові дослідження, пов'язані із проблемою зміни, завоювання влади та її перерозподілу в державі, мають давнє і міцне коріння.

До першої групи досліджень, пов'язаних з проблемою суперечностей у суспільстві, у бутті, у мисленні, зіткненні протилежних бажань і прагнень, боротьби між правителями належать праці Сократа, Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ф. Бекона, Т. Гобсса, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегеля та інших відомих філософів. Приділяючи увагу загальним процесам, пов'язаним зі зміною влади, першу спробу створити певну систему політичних ідей та теорій щодо питань, пов'язаних із переворотами в державах, зробили античні дослідники. Так, політичні і правові погляди Аристотеля представлені в його «Політиці». Поставивши за мету «разобрать, вследствие каких причин происходят государственные перевороты, сколько их и какого характера они бывают; какие разрушительные начала заключает в себе каждый из видов»[1], Аристотель створив системне і логічно вибудоване, переконливо аргументоване вчення про державні перевороти, ключові положення якого не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

Проблеми зміни влади та способів її отримання завжди були в колі уваги соціологів і політологів, зокрема С. Ліпсета, П. Штомпки, А. Дегтярьова, В. Ільїна, М. Ільїна, М. Михальченка та інших вчених, які присвятили чимало уваги різним аспектам політичних змін та способів як легітимного, так і нелегітимного отримання влади в сучасних суспільствах.

Найбільший вклад у дослідження методів, прийомів та засобів отримання влади як конкретного інструмента впливу суб'єктів політики на об'єкти для досягнення певних цілей сформульовані К. Марксом, М. Вебером. Ними сформульовані основні положення теорії політичної, класової боротьби як головної причини змін в суспільстві. Спектр оцінок зазначених подій, пов'язаних зі зміною влади, зводиться до використання таких понять, як революція, державний переворот, антиконституційна змова, усвідомлена боротьба громадян, що об'єдналися на захист своїх прав, стихійний протест тощо.

Наступну групу наукових праць представляють роботи з вивчення політичної боротьби, форми та технології якої співвідноситься з проблемою державних переворотів. Основні теоретичні положення аналізу політичної боротьби містяться в класичних творах з теорії політики. Серед сучасних дослідників слід відзначити праці А. Анцупова і А. Шипілова, А. Борща, Н. Далевської, Ю. Петруніна, М. Панова, Т. Семьоновой, І. Пасько та ін. Особливий інтерес викликають наукові праці вітчизняного дослідника І. Побочого [5], в дослідженнях якого приділяється увага висвітленню методологічних та політико-практичних аспектів політичної боротьби як форми політичної взаємодії різних політичних сил, що представляють потреби та інтереси відповідних суспільних сил.

Державний переворот протягом багатьох століть залишається формою самовираження примусових сторін. Тому наступну, третю, групу досліджень представляють роботи, в яких проблема насилля виступає технологією завоювання, утримання влади. Автором теорії «макіавеллізму», що є своєрідним узагальненням політики безпринципності, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби» й використовує для досягнення поставленої мети віроломність, нехтування законів моралі і права, визнано Н. Макіавеллі [4]. Цієї думки дотримувалися революційні теоретики XIX – XX ст.: М. Бакунін, Л. Гумплович, К. Маркс, В. Ленін, Ф. Енгельс. Насилля як обов'язковий атрибут і інструмент утримання влади та як важливий спосіб завоювання державної влади визначали М. Вебер, Г. Моска, С. Хантінгтон. Державні перевороти як форму політичного насилля розглядають сучасні російські дослідники О. Коврижних, І. Ліпатов, Б. Мартиненко, А. Піджаков, Ф. Решецький, вітчизняні вчені А. Боброва, А. Бабієва, О. Бардін, В. Кравченко та ін. Крайні форми насилля, що є негативним наслідком державних переворотів, стали об'єктом дослідження М. Лазарева, М. Нерсисяна, Є. Найта, А. Паляна та ін. Там, де має місце фанатична боротьба за владу, має місце політичний конфлікт.

Проблема державного перевороту як форми, виду, способу вирішення політичного конфлікту розглядається в рамках праць, присвячених загальним його аспектам, що становлять четверту групу досліджень. Серед досліджень, використаних нами у роботі, є праці відомих зарубіжних фахівців у галузі політичної конфліктології Є. Бабосова, А. Здравомислова, М. Дмитрієва, Д. Зеркіна, А. Пірогова, К. Гаджієва, А. Глухової, Г. Козирєва та вітчизняних науковців І. Станкевич, С. Тихонюк, В. Криволапчук, Л. Герасіна, М. Панова, що стали основою дослідження місця та ролі державного перевороту у політичному конфлікті. Зазначені науковці пояснюють політичний конфлікт як зіткнення, протистояння різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані, передусім, з боротьбою за отримання влади, її перерозподілом, зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства, що співвідноситься з державним переворотом. Державний переворот як один зі шляхів розвитку внутрішньодержавного політичного конфлікту або форму його прояву позиціонують Т. Хомуленко, І. Ващенко, як спосіб вирішення або засіб розв'язання політичного конфлікту – У. Шафієв, Е. Мірбашир та вітчизняні науковці М. Тельник, І. Станкевич, як екстремальну форму протистояння – В. Криволапчук, О. Шумпаніков, як фактор, що спонукає до загострення політичного конфлікту, – Т. Білецьката ін. Окрім цього, всі вказані дослідники дотримуються думки про те, що політичний конфлікт безпосередньо виникає та існує відповідно до цілей, які сфокусовані на проблемі функціонування політичної влади.

У радянській науці, проблема державного перевороту взагалі не досліджувалася. Це «можна пояснити загальною спрямованістю теоретичних або теоретикоподібних, а почасти і псевдотеоретичних пошуків у бік моделювання майбутнього ідеального суспільства, в якому не повинно бути конфліктів [2, с. 75]. При цьому в 1979 р. з'являється перша наукова робота – кандидатська дисертація «Про поняття «державний переворот» та стаття «Місце державного перевороту в політичному житті антагоністичного суспільства, в яких проблема державного перевороту розглядається в руслі марксистської теорії класової боротьби та в плані критики вад капіталізму.

Зрозуміло, що по різні боки «залізної завіси» цей феномен оцінювався з принципово відмінних як методологічних, так і політичних позицій, що і пояснює існування певних розбіжностей у підборі фактів та їх трактовці. Так, роботи К. Малаяпарте «Техника государственного переворота», та Е. Лютвака «Государственный переворот: Практическое пособие». Роботи мають лише описовий характер і не містять політологічного аналізу.

Звільнення суспільно-політичної думки від партійного контролю, з крахом марксистської ідеології у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., привело до бурхливого підйому досліджень насильницьких форм політичної боротьби. Так, М. Петров у книзі «Механизм государственных переворотов» (2005 р.) розглядаючи найбільш загальні елементи стратегій і тактик державних переворотів різного типу, які мали місце в ХХ ст., звертає увагу на прийоми та засоби, характерні ознаки державних переворотів сучасності. О. Глазунов у монографії «Государственный переворот. Стратегия и тактика» (2006 р.) на фактичному матеріалі досліджує теорію державних переворотів, мирних і військових протистоянь, «бархатних», «оранжевих» та інших революцій, які аналізуються як основні методи і форми захоплення влади. Т. Семєнова досліджує співвідношення державного перевороту, соціальної революції і громадянської війни як силового способу захоплення влади та їх типологію в монографії «Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: Легитимная смена власти, государственные перевороты, революция, гражданские войны» (2014 р.).

Наступну групу досліджень становлять роботи зарубіжних науковців, об'єктом досліджень яких стали зміни політичних режимів, політичні конфлікти та революційні зміни. М. Marshall, D. Marshall, проаналізувавши 14 існуючих зарубіжних баз даних глобальних переворотів з 1950 по 2008 рр., в тому числі і у рамках проектів Політія IV (мета проекту Polity IV – визначення тенденцій трансформації політичних режимів 167 незалежних держав з чисельністю населення не менше 500 тисяч осіб) [10]; та Барометр конфліктів Гейдельберзького інституту (Conflict Barometer – щорічний проект з дослідження міжнародних та внутрішньодержавних конфліктів

(насильницьких і ненасильницьких, війн, державних переворотів тощо) [12], вказують на відсутність узгодженого визначення переворотів, яке б дало змогу відрізнити перевороти від інших способів зміни влади, та пропонують широкий спектр нових підходів до концептуалізації та визначення наслідків державних переворотів. А. Aruguay пояснює перевороти на основі якісного порівняльного аналізу [6]. А. Belkin, E. Schofer розкривають ризики переворотів [7]. Тактика, ступінь застосування насилля в державному перевороті стали предметом досліджень Н. Kebshul [8], В. Farcau [9] та ін. Причини та типологію державних переворотів досліджує E. Zimmermann [11].

У зв'язку з відсутністю саме політологічних досліджень у вітчизняній науці з окресленої проблеми державних переворотів в рамках нашого дослідження ми користувалися роботами науковців з історичних наук. Ці роботи формують досить об'ємну групу наукових досліджень.

Проблема «палацових переворотів» достатньо розроблена представниками дореволюційної історичної науки, а саме: В. Ключевским, А. Вейдемером, С. Єшевським, В. Улановим, радянськими дослідниками С. Троцьким, Е. Анісімовим, сучасними, як зарубіжними: Х. Манштейном, А. Либерманом, М. Лавриновичем, Н. Ейдельманом, Г. Вєсьолою, М. Згурською, так і вітчизняними: І. Вербою, Н. Цихмістро та ін. Особливості і закономірності, форми прояву та їх еволюція як особливий спосіб вирішення протиріч всередині правлячої еліти та її конфліктів з імператорською владою в Росії стали об'єктом дослідження М. Павленко, І. Курукіна, І. Волкової та ін.

Значну увагу приділено державному перевороту 2 грудня 1851 Р. Луї Бонапарта. До них відносяться свідчення сучасників, як різко негативного, так і нейтрального а іноді й пропагандистського характеру (В. Гюго, К. Маркс, А. Кинглек), і праці дослідників (Р. Фармонова, А. Смірнова та ін.), які вивчають соціальні та політичні погляди Луї Наполеона як нової доктрини та формування бонапартизму, як форми правління та встановлення диктатури президента республіки.

Значний інтерес в контексті теми, що розглядається, викликає Жовтневий (більшовицький) переворот у Петрограді 1917 р. Дослідженню зазначеної проблеми у своїх роботах приділили увагу безпосередні учасники подій, зокрема М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Ленін, Л. Троцький. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити праці А. Костюк, Р. Зінкевич. З методологічно переосмислених позицій розглядає витоки, характер, хід і соціальні наслідки Жовтневого перевороту 1917 р. відомий український історик, професор С. Кульчицький [3]. Це лише незначна частина робіт зазначеної проблематики.

Праці дослідників історичної науки з цієї теми мають широкий оціночний діапазон, який варіюється від віншування до категоричного неприйняття

і державного перевороту Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р. Вивчення підготовки і проведення гетьманського перевороту розпочали його очевидці: В. Винниченко, О. Шаповал та І. Мазепа. Причинно-наслідковий аспект гетьманського перевороту досліджували Н. Полонська-Василенко, І. Нагаєвський, Т. Гунчак, О. Гавриленко, І. Логвиненко, П. Гай-Ніжник, В. Горак, В. Солдатенко, Ю. Терещенко та ін.

Слід відзначити, що сучасна науково-інформаційна база вивчення державних переворотів, що мали місце в історії різних країн і різних історичних часів, досить широка та дискусійна. Вказані дискусії неоднозначні в оціночних підходах та висновках, як правило, точаться в історичному науковому середовищі та мають пізнавальний та академічний характер і не виходять на більш широке політичне поле.

Військовому перевороту як окремому виду політичного перевороту, його причинам присвячені дослідження М. Требіна, А. Бредіхіна, Ю. Панічкіна, Ф. Мусаєва, О. Дуднік, О. Кругової та ін. Досліджуючи військові перевороти різних історичних періодів в окремих країнах та незважаючи на те, що ці наукові праці мають протилежну ідеологічну спрямованість, в них з'ясовуються причини та особливості військових переворотів, причетність до них політичних сил інших впливових країн, розглядається специфіка внутрішньої і зовнішньої політики до та після державного перевороту та подається характеристика режимів правління та їх внутрішньої політики потому.

Політичні процеси суспільства містять безліч прикладів, коли політико-управлінська еліта ставить певну мету і досягає її за допомогою різноманітних механізмів, які є не зовсім правовими. Тому дослідження науковців у сфері права, які звертають увагу на проблеми нелегітимної зміни влади, становлять наступну групу досліджень, що визначають нашу подальшу розвідку. Так, А. Медушевський досліджує проблему конституційних переворотів, Ф. Турченко, О. Волошко, Ю. Палій – політико-правові аспекти та технології окремих державних переворотів. Як проблему суспільно-небезпечних посягань на відносини у сфері дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади та кримінально-правове забезпечення їх охорони розглядають перевороти вітчизняні дослідники в галузі кримінального права І. Томчук, І. Діордіца, Р. Чорний, Д. Слінько.

Ці роботи пояснюють їх специфіку та зачіпають лише деякі аспекти окремих переворотів, що мали місце в політичній історії, та становлять п'яту групу наукових досліджень.

Таким чином, база наукових досліджень різних форм боротьби за владу досить об'ємна та суперечлива, перш за все, через те, що багато авторів взагалі не погоджуються з оцінкою подій, які приводять до зміни влади в державах. А проблема державного перевороту як форми політичної боротьби й надалі залишається однією з істотних складових як історич-

ного та політичного процесу, так і предметом аналізу, який викликає досить напружену увагу серед дослідників та політично активного населення.

Незважаючи на достатній рівень розробки проблемами в зарубіжній, вітчизняній історичній та політологічній науці, на наявний теоретичний та емпіричний досвід вивчення форм політичної боротьби, на сьогодні відсутня робота, в якій би були враховані всі особливості саме державного перевороту як форми політичної боротьби за владу. А поява нових політологічних напрацювань з окресленої проблеми доводять необхідність її подальшого вивчення з метою побудови цілісної картини щодо державного перевороту та спонукають до пошуків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Политика. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с гр., ред. А. Доватура. – М. : Мысль, 1976–1983. – Т. 4. – 1983. – 830 с.
2. Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 75–87.
3. Кульчицький С. Російська революція 1917 р.: Новий погляд / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.
4. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; пер. Г. Муравьевой. – М. : Планета, 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.ru/POLITOLOG/MAKIAWELLI/gosudar.txt.
5. Побочий І. Політична боротьба як форма взаємодії соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : дис. докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / І. Побочий. – К., 2007. – 310 с.
6. Aruguay A. From probable to possible: Explaining coups through qualitative comparative analysis. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association / A. Aruguay. – Seattle, WA, 2011. – 1–4 September
7. Belkin A. Toward a structural understanding of coup risk / A. Belkin, E. Schofer // Journal of conflict resolution. – 2003. – Vol. 47, № 5. – p. 594–620.
8. Kebshul H. Operation “Just missed”: Lessons from failed coup attempts / H. Kebshul // Armed forces and society. – 1994. – Vol. 20, № 4. – p. 565–579.
9. Farcau B. The Coup: tactics in the seizure of power / B. Farcau. – Westport : Praeger, 1994. – 226 p.
10. Marshall M. Global Report 2014: Conflict, Governance and State Fragility / M. Marshall, B. Cole [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.systemicpeace.org/globalreport.htm>.
11. Zimmermann E. Toward a causal model of military coups d'etat / E. Zimmermann // Armed forces & society. – 1979. – № 5. – p. 387–413.
12. Pfetsch F. Conflict Barometer / F. Pfetsch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hiik.de/en/konfliktbarometer>.